

”דל היה הרכוש אשר בו ניגשנו לעבודתנו”: פועלן החלוצי של חברות עין חרוד בשדה החינוך, 1923-1948¹

תמי קמינסקי

תקציר

למן ייסודו בספטמבר 1921 מילא קיבוץ עין חרוד תפקיד מרכזי בתנועה הקיבוצית בכלל ובקיבוץ המאוחד בפרט. מייסדיו היו בעלי כישורים מגוונים: אנשי רוח, סופרים, אומנים. חברות עין חרוד היו בעלות תודעה מהפכנית-סוציאליסטית-פמיניסטית, והן תרמו רבות למקומה של החברה בקברה. במאמר זה מוצג פועלן המגוון בשדה החינוך מייסודו של הטיפול המשותף בעין חרוד ועד להקמת המדינה. תרומתן לעיצובה ולפיתוחה של מערכת חינוך מסודרת, לגיבוש תוכנית לימודים ולפיתוח משנה פדגוגית הייתה מרכזית ומשמעותית, ורבים בתנועה הקיבוצית וביישוב למדו והושפעו ממנה. המחנכות סללו את דרכן "יש מאין", ללא התבססות על מסורת קודמת. משנתן העיקרית הייתה כי אהבה לילד ואמונה במפעלן יאפשרו להן להנחיל חינוך נעלה. הן ראו בעבודתן שליחות קיבוצית, תנועתית, לאומית, סוציאליסטית ופמיניסטית, ואת כל זמןן ומרצן הקדישו לפיתוח ולהתפתחות: למדו והשתלמו, עסקו בכתיבה, הרצו על נושאים פדגוגיים וחינוכיים. יוזמותיהן ועשייתן עומדות במוקד המאמר ומוכיחות כי הן תרמו במידה רבה לעיצוב דפוסים חינוכיים בעלי השפעה, תרומה שעד כה העוסקים בחקר הקיבוץ והחינוך לא התמקדו בה.

מילות מפתח: חינוך קיבוצי, טיפול משותף, סוציאליזם פמיניסטי, עין חרוד

מבוא

דל היה הרכוש אשר בו ניגשנו לעבודתנו: חוסר הכשרה כללית; חוסר הכשרה בידיעת הארץ והמולדת; חוסר שפה מקורית; הרגלים מנוגדים לחיי קומונה; אי ידיעה בטיפול פיזי; חוסר יכולת ליצור את החג לילד, את השבת - ועוד שורה של מכשולים קשים. (אושרובסקי-אשד, 1928, עמ' 13)

את הדברים שלעיל כתבה פרומקה אושרובסקי-אשד, חברת עין חרוד ומחלוצות המחנכות בקיבוץ. דבריה מבטאים בתמצית את קשייהן של אלו שעסקו בחינוכם של ילדי עין חרוד ובהכשרתם לחיי קבוצה המתאפיינים בסוציאליזם, בהגשמה, בחלוציות ובלאומיות. עבודת החינוך הצריכה מיומנויות רבות שלא היו ברשותן של אלו אשר עסקו בכך - החל בהשכלה והכשרה מקצועית, עבור בידע בסיסי הכרחי, וכלה בהכרת דרכים להתגבר על קשיים ומכשולים

1 תודתי לרשות המחקר במכללה האקדמית הרצוג על תמיכתה במאמר.

בחינוך (שפה, הרגלים וכן הלאה). אולם המחנכות הללו גילו חריצות ויצירתיות, והודות לעבודה קשה הצליחו לעשות את עין חרוד לשדה חינוכי פורה. מעדותו של אהרן ינאי, ממיסדי עין חרוד, עולה כי החינוך בעין חרוד אף היה למודל לחיקוי עבור קיבוצים אחרים: "בזכות יכולתן האוטוידקטית, העושר הרוחני שלהן והאווירה האוהדת סביבן, הן הצליחו להתקדם בעבודתן וליצור תכנים חדשים וייחודיים בחינוך ילדי הגן ובית הספר" (ינאי, 1971, עמ' 283).

במאמר זה אני מבקשת לחשוף את פועלן החלוצי של חברות עין חרוד בשדה החינוך מראשית התהוותו של הטיפול המשותף הממוסד בקיבוץ ועד להקמת המדינה. בתקופה זו התרחשו שינויים מהותיים בתחום החינוך בעולם בכלל ובחברה הארץ-ישראלית בפרט, ולנשים היה חלק מרכזי בעיצובו של החינוך החדש. מחקרים רבים נכתבו על תולדות הקיבוץ והתנועה הקיבוצית, על עיצובו של החינוך העברי-לאומי בשנות היישוב ועל תולדות החינוך הקיבוצי ומאפייניו הייחודיים. בין אלה האחרונים ראוי למנות את מחקריו הרבים של יובל דרור, כמו למשל החינוך הקיבוצי בסביבתו (1997) ותולדות החינוך הקיבוצי: ממעשה להלכה (2002); ואת אלה של ראובן פורת, החינוך בקבוצות ובקיבוצים: עליה שניה-רביעית (1977) והיחיד והיחד: תולדות בית הספר הקיבוצי (1987). בשנה האחרונה ראה אור החינוך הקיבוצי, קובץ מחקרים חדש בעריכת אלון גן (2021). בהקשר המגדרי-פמיניסטי ראוי לציין את ספרן של גבי אסם ורחל הרץ-לזרוביץ, מעגלים של הדרה: סיפורן של "אימהות החינוך הקיבוצי" (2011), אשר עוסק בתרומתן הרבה של נשות חינוך בקיבוצים ומתאר את דרכן רצופת המהמורות אל האקדמיה. מאמר זה אינו מנסה לסקור את ההיסטוריה של החינוך הקיבוצי בכלל ושל תנועת הקיבוץ המאוחד בפרט, תנועה שקיבוץ עין חרוד היה ממיסדיה ונחשב לבריתה, אלא לשפוך אור על עשייתן הרבה והמגוונת של חברות עין חרוד שנמנו עם הצוות החינוכי בו בשנים הנדונות.

התקופה הנבחנת במאמר מתחילה בייסודה של מסגרת הטיפול המשותף במחנה עין חרוד - ליד המעיין, לאחר הפילוג בין עין חרוד לתל יוסף והאיחוד בין עין חרוד לחבורת העמק (גיר, 1984; קמינסקי, 2012), ומסתיימת בהקמת מדינת ישראל. המאמר מבוסס לא רק על מחקרים אקדמיים אלא גם על מקורות ראשוניים: ארכיונים אישיים של מחנכות עין חרוד, לרבות חוברות הזיכרון שנכתבו לאחר מותן; ספרי זיכרונות וספרים אוטוביוגרפיים של חברות וחברי הקיבוץ; עיתונים כלליים דוגמת דבר ודבר הפועלת; עלונים קיבוציים, כמו למשל מבפנים, עיתון חי וצורר מכתבים; קבצים דוגמת דברי פועלות וחברות בקיבוץ; יומני המשק ופרוטוקולים מאספות כלליות; ורומנים ספרותיים שכתבו חברי עין חרוד, הסופרים שלמה רייכנשטיין ודוד מלץ. כדי להבין כראוי את תחושת השליחות והאחריות, את מכלול העשייה ואת היוזמות של המחנכות, בד בבד עם התמודדויותיהן והתלבטויותיהן, מתוארים תחילה קיבוץ עין חרוד ומייסדותיו, ונסקרים מאפייניו האידיאולוגיים והמעשיים של החינוך המשותף. על המסד הזה אפשר להניח את פועלן החלוצי של המחנכות. יש להדגיש שבהגדרות "מחנכות" ו"צוות החינוך (או הטיפול) המשותף" אשר מופיעות פעמים רבות במאמר זה, נכללות כל החברות שעסקו בחינוך ילדי עין חרוד בכלל המסגרות הקיבוציות: גני הילדים, בית הספר, בתי הילדים וכן הלאה. על טיבו

השווינוני והכולל של מעמד העוסקות בחינוך הקיבוצי במגוון מסגרותיו, שוויון מעמדי שהוא פרי יוזמתן של החברות עצמן, אני עומדת בהמשך המאמר. חשוב לציין כי המאמר עוסק בהיבטים של חינוך ילדי עין חרוד בלבד, ולא בעשייה רחבה יותר שאף בה החברות מילאו חלק מרכזי - חינוך וטיפול בילדים מעליית הנוער ומקבוצות הכשרה ארץ-ישראליות שהתחנכו בקיבוץ, חינוך בני נוער בחברות הכשרה בגולה, חינוך במחנות העקורים וכן הלאה. למרות חשיבותם הרבה של נושאים אלה הם אינם מוצגים במאמר זה בשל קוצר היריעה.

עין חרוד ומייסדותיה

הקמת עין חרוד ביטאה מתכונת חדשה של התיישבות קולקטיבית: הקבוצה הגדולה. הוגה הרעיון היה שלמה לביא (לבקוביץ) - איש העלייה השנייה, חבר "השומר" ופועל בחוות כנרת. לביא הכין תוכנית ליישוב קיבוצי שיחלוש על שטח גדול, יכלול כמה מאות חברים (אלה יתקבלו אליו ללא בחירה וברירה), יעסוק בחקלאות ובתעשייה ויהווה יחידה כלכלית עצמאית במרחב (גולן, 1994; לביא, 1947; ניר, 2010). מיישמי רעיונו של לביא היו אנשי גדוד העבודה, לרבות חברי "הקבוצה הקרימאית", וקבוצה של פועלים חקלאיים שהיו מיוצאי קבוצת כנרת ו"השומר". ב-21 בספטמבר 1921 התמקמו החלוצים במחנה למרגלות הגלבוע, ממערב למעיין חרוד. עשור לאחר מכן, במאי 1931, נשלמה בנייתה של נקודת הקבע במעלה גבעת קומי שבגוש נוריס; היא מנתה אז כמאתיים וארבעים חברים וחברות. רבים מהם גילו יכולת חברתית מפותחת והיו בעלי כישורים מגוונים: אנשי רוח, סופרים, אומנים, מחנכים. בד בבד נוסדה ב-1927 תנועת הקיבוץ המאוחד, תנועה שעין חרוד היה לבירתה ובבחינת חלוץ ההולך לפני המחנה. מזכירות התנועה, מערכת כתב העת של התנועה **מבפנים** ובית הדפוס שכנו בקיבוץ; בית הספר המשותף לעין חרוד ולתל יוסף היה בו; והקיבוץ אירח בקביעות מופעי תיאטרון ומוזיקה, כמו גם את המופעים המרכזיים המשותפים לכלל יישובי העמק אשר התקיימו בחגים ובמועדים. בהקשר הזה יש לציין כי לחברת הילדים היה מקום מרכזי בחגים אלה, מקום שעיצבו החברות אשר נמנו עם הצוות החינוכי בקיבוץ. עין חרוד חרת על דגלו את המטרה "להיות קיבוץ הסתדרותי", כזה המעורב בכל ההתרחשויות שעניינן בניין הארץ והגנה עליה. דומה שלמרות מיקומו בפריפריה הגאוגרפית השילוב בין המאפיינים הייחודיים של חבריו לבין תחושת החשיבות והשליחות עשה אותו למקום מרכזי ובעל השפעה רבה על החברה, על התרבות ועל ההווה היישובית בארץ (גלעד וציזלינג, 1972; זעירא, 2002).

בעין חרוד היו כמאה חברות מייסדות. רובן עלו ארצה בתקופה שבין ראשית העלייה השנייה לסוף העלייה הרביעית (1904-1928), ומיעוטן היו ילידות הארץ. ככלל היה דמיון רב בין הגברים המייסדים לנשים המייסדות הן במספר הן בפרופיל. רוב המייסדות היו נשים משכילות אשר דגלו בתפיסה מהפכנית-סוציאליסטית-פמיניסטית והשתתפו בפעילות ציונית עוד לפני עלייתן ארצה. הן הגיעו לעין חרוד באמונה ובתקווה שבחיי הקבוצה הגדולה יתממש השוויון המיוחל בין המינים - הן מבחינה רעיונית הן מבחינה מעשית - וביקשו להשתתף בהגשמת החזון החברתי והלאומי בארץ (בן ארצי, 1995; יזרעאלי וברנשטיין, 1997).

המאהל הראשון ליד עין ג'לוד (מעיינ חרוד), 1921 (צלם: אברהם סוסקין, ארכיון עין חרוד מאוחד)

עין חרוד בנקודת הקבע. צילום מגבעת קומי, 1937 (צלם: דב קוצ'ינסקי, ארכיון עין חרוד מאוחד)

בעין חרוד נשות העלייה השנייה היו מושא הערצתן של החברות שעלו ארצה בעליות המאוחרות יותר. בעת ייסודו של הקיבוץ הן כבר היו ותיקות בארץ ולמודות ניסיון, ונשות העלייה השלישית ראו בהן מורות דרך ומודל לחיקוי. המפגש בין נשות העלייה השנייה לנשות העלייה השלישית יצר חיבור ייחודי, אם כי לעיתים גרם למתחים. כך למשל ב-1924 התעוררה מתיחות בסוגיית הלינה המשותפת: האם להנהיג בקיבוץ לינה משפחתית או לינה של הילדים בבית ילדים? הוויכוח הוביל למתחים קשים בעין חרוד בין נציגים של שתי העליות האלו (דרור, 2002; קמינסקי, 2012). עם זאת, המפגש גם גיבש כוחות מיוחדים ויצירתיים. בעין חרוד היה ביטוי בולט לכוחות אלה, שכן היה זה אחד הקיבוצים היחידים אשר מייסדיו השתייכו לשתי העליות. מייסדות עין חרוד שעלו ארצה בתקופת העלייה הרביעית, ראו את עצמן כבנות דמותן של חברותיהן הוותיקות יותר בארץ וכממשיכות דרכן. הן היו זהות לוותיקות במוצאן ובמניעים לעלייתן, וההבדל העיקרי היה במצבן המשפחתי: לחלק לא מבוטל מהן היה בן זוג בעת עלייתן ארצה, וזאת בניגוד לקודמותיהן אשר היו רווקות בעת שעלו לארץ (אלרואי, 2010; יזרעאלי, 1984; קמינסקי, 2019).

החינוך המשותף בעין חרוד - היבטים אידאולוגיים ומעשיים

אחת מהנחות היסוד בחברות אוטופיות היא שמלאכת החינוך מוטלת על הקבוצה, כיוון שהחינוך מאפשר השתלבות של הצעירים בתוכה. החינוך הקיבוצי ראה בקיבוץ מעין הורה קולקטיבי אשר מקבל על עצמו את האחריות לחינוך הילדים ומייעד לדור ההמשך את התפקיד של חברות בקיבוץ שיתופי. התפיסה החינוכית הייתה שאת מילוי המשימה הזאת אי-אפשר להותיר בידי המשפחה - זו נתפסה כ"מפריעה" לגידולו של חבר קומונה נאמן, ויש להעבירו לידיהם של מחנכי הקהילה. החשש היה שההורים הביולוגיים והמשפחה יהרסו את החינוך הקיבוצי של דור הצברים החדש ויעכבו את הגשמת המשימה החינוכית המרכזית: הנחלת ערכים של שיתוף, שוויון, דמוקרטיה, צדק חברתי ואחריות לאומית, בד בבד עם טיפוח מיומנויות של חיים שיתופיים, יכולות של שיפוט ערכי ומחויבות רגשית לקיבוץ (דרור, 1997; למדן, 2004).

רעיון הטיפול המשותף היה כרוך בשחרור האישה מהדפוסים המסורתיים של ניהול הבית והמשפחה, שחרור אשר נדרש כדי שהיא תוכל להשתלב בעבודות היצרניות ובחיים הציבוריים בקבוצה. יסודות הטיפול המשותף נוצרו בדגניה ובכנרת, הקבוצות הראשונות שקמו בארץ. בשעות היום טופלו הילדים בבית שהקבוצה ייחדה למטרה זו, ובלילה הם לנו עם הוריהם. באופן דומה נהגו בקבוצת "השומר" בתל עדס (תל עדשים) ולאחר מכן גם בכפר גלעדי (סיני, 2013; צור ואחרים, 1981; שטורמן, 1944).

בעין חרוד, קיבוץ שחלק ניכר ממייסדיו היו יוצאי דגניה וכנרת וחברי תנועת "השומר", אומץ רעיון הטיפול המשותף - רעיון אשר התהווה בקבוצות קולקטיביות אלו, ותחילתו ביוזמת האימהות שהגיעו לקיבוץ עם ייסודו. בקטע שלהן מתארת שרה יצקר-סבוראי, אשת העלייה השנייה, שאביה, אחיה וגיסה נרצחו באבו כביר במאורעות הדמים במאי 1921, את ראשיתו של הטיפול המשותף במחנה ליד מעיין חרוד:

חברתי נ., שאף היא באה הנה זה זמן לא רב ועמה בת קטנה, אמרה שהיא תשיג גם על ילדתי ואני אוכל לצאת לעבודה. לאחר ימים מספר - נתחלף. אבל עוד לא עברו אותם הימים המעטים שקבענו והנה כבר שלוש אמהות יושבות ודנות על גורל ילדיהן: אני, נ. ועוד חברה, אם לילדים אחדים, שכל היום היתה מטפלת בהם. ראינו צורך לקבוע מקום, בו ימצאו כל ילדינו יחד. פונה חדר בבניין אבנים רעוע משרידי בתי הערבים. תוקן הבניין איך שהוא וה'מוסד' הוקם. כאילו יד נעלמת הייתה בדבר וגם מירושלים באה משפחה עם ילד רך כשלנו; עוד משפחה באה מכפר גלעדי ובמשך ימים מעטים היה כבר מספר הילדים - שמונה. (יצקר, 1944, עמ' 57)

ילדי עין חרוד, שנות העשרים של המאה ה-20 (צלם לא ידוע, ארכיון עין חרוד מאוחד)

בתחילה הקבוצה לא נתנה את דעתה לשאלת הטיפול בילדים, ורק ביוזמתן של שתי אימהות החלו לעסוק בסוגיה זו. בשנה הראשונה התחנכו כעשרה ילדים, גדולים וקטנים, בבקתה גדולה שיועדה לחינוכם. הטיפול בילדים היה בתורנות שקבעו החברות, ללא מעורבות של הגברים. פחות משנה לאחר ייסוד עין חרוד פשטה קדחת במחנה, ובשל החשש לשלומם של הילדים הוחלט להעבירם לכפר יחזקאל. החברות נהגו לערוך ביניהן סבב תורנות: בחלק מהימים טיפול בילדים, ובשאר - עבודה חקלאית (שטורמן, 1944). להלכה הקיבוץ נשא באחריות לטיפול בילדים, אך בפועל רק הנשים טיפלו בהם.

בשנת 1923 הגיעה לעין חרוד נטלקה, אחותו של יצחק טבנקין. באותה העת החל להיווצר - ביוזמה נשית, כמובן - החינוך המשותף הממוסד או ה"מלא", אשר כלל גם אכילה משותפת, לינה משותפת ופעילויות חברתיות ותנועתיות משותפות. טבנקין, בוגרת הסמינר העברי לגננות בוורשה, עבדה כגננת וכמורה עוד לפני עלייתה ארצה: בתקופת מלחמת העולם הראשונה עבדה בגן ילדים ליתומי מלחמה בוורשה, ולאחר מכן בלודז'. בהגיעה לעין חרוד החלה לרכז סביבה את ילדי הקבוצה, והם שהיוו את המחזור הראשון בבית הספר בעין חרוד. פרומקה אשד הגיעה לקיבוץ בעקבות נטלקה טבנקין ועבדה לצידה, ובשנת 1924 הצטרפה אליהן שושנה צ'נסטוחובסקי - עמיתתן לעבודה בוורשה ובלודז'. ייתכן כי קיים קשר בין אופי פעילותן של השלוש לבין "תרבות", רשת החינוך הציונית שפעלה בפולין בין שתי מלחמות העולם ברוח פרוגרסיבית הדומה לזו שהייתה בקיבוצים (בסוק, 2013).

מימין לשמאל: נטלקה טבנקין, פרומקה אשד ורבקה דובי, אמצע שנות העשרים של המאה ה-20 (צלמת [כנראה]: ציפורה דוד, ארכיון עין חרוד מאוחד)

באמצע שנות העשרים של המאה ה-20 היה החינוך המשותף בעין חרוד לענף מוסדר אשר כָּלל בית תינוקות, בית פעוטות, גנון וגן ילדים. בשנת 1927 הוקם בית הספר המשותף "עין חרוד - תל יוסף", ועד לשנת 1936 הילדים למדו בו עד לכיתה י'. בדומה להחלטות שהתקבלו בבתי ספר קיבוציים אחרים, ובהתאם להמלצות של הצוות החינוכי בקיבוץ, הוחלט בהמשך כי הילדים ילמדו שנה נוספת (כיתה י"א). באמצע שנות הארבעים נוספו גם לימודים בכיתה י"ב. מערכת החינוך הבית-ספרית חולקה לשלוש שכבות: "שכבה צעירה" - בזו נכללו ילדים בני 7 עד 10; "שכבה בינונית" אשר כללה ילדים בני 11 עד 15; ו"שכבה בוגרת" שכללה ילדים בני 16 עד 18 (דרור, 1994, 1997, 2002; פורת, 1977; קריץ, 2003).

הגננות וילדי הגן, סוף שנות העשרים (צלם לא ידוע, ארכיון עין חרוד מאוחד)

ילדי בית הספר ומוריהם, 1928 (צלם לא ידוע, ארכיון עין חרוד מאוחד)

נשים חלוצות בחינוך: יוזמות, התמודדויות והישגים של המחנכות בעין חרוד

כפי שצוין לעיל, הצוות החינוכי של עין חרוד גיבש בעצמו את משנתו החינוכית ואת תוכנית הלימודים הקיבוצית. עם הזמן דרכי החינוך השתכללו וכללו ניסוי וטעייה, התבססות על אינטואיציה, למידה מהשטח, שיתוף אחרים בהתלבטויות ובשאלות חינוכיות והשתלמויות מקצועיות של המחנכות (את אלו ארגנו בעיקר ועדות החינוך של התנועות הקיבוציות, ועדות שהוקמו בשלהי שנות העשרים). כל הנשים שעבדו בחינוך המשותף בקיבוץ היו חברות עין חרוד - חלקן אימהות לילדים, חלקן רווקות. אותן הנשים שובצו לעבודה בכל מוסדות החינוך בקיבוץ. ככלל אפשר לקבוע שלרוב המטפלות בפעוטות ובילדים בשעות אחר הצהריים והערב לא הייתה הכשרה מעשית קודמת, ואילו בגני הילדים ובבית הספר עבדו חברות בעלות השכלה וניסיון חינוכי. כל המטפלות והמחנכות ניסו ללמוד ולהתפתח במהלך שנות עבודתן, כמו גם לקיים קשרי עבודה עם צוותים חינוכיים במשקים אחרים. את הידע שרכשו ואת התובנות שגיבשו מתוך ניסיוןן העבירו והפיצו באמצעות כתיבה, הרצאות, מילוי תפקידי פיקוח והדרכה בוועדת החינוך של הקיבוץ המאוחד ודרכים נוספות. בסעיף זה מוצגות יוזמותיהן המגוונות, כמו גם השפעתן החינוכית בקיבוץ, בתנועה וביישוב. תחילה מתוארות פעולותיהן לחיזוק מעמד החינוך והעוסקות בו, כמו גם יוזמותיהן לחיזוק הקשרים בין המחנכות להורים ובין ההורים לילדיהם. לאחר מכן מוצגים אופני הפעולה שלהן לפיתוח כישורי חיים בקרב הילדים. לבסוף מפורטות יוזמותיהן ליצירתה של תרבות עברית חדשה: "מסורת חדשה" לחגים ומועדים ופיתוח תרבות לאומית-עברית חדשה בשפה העברית.

חיזוק מעמד החינוך ונטרול מעמדות פנימיים

למורת רוחן של החברות, חינוך הילדים בקיבוץ היה ענף נשי "טהור" כמעט (רק בכיתות הגבוהות של בית הספר לימדו מורים). הסוציולוגיות מיכל פלגי וסילביה פוגל-ביז'אוי טענו כי החברות והחברים תפסו את האימהות כתכונה נשית טבעית, ותפיסה זו התבטאה באפיון המגדרי של עבודת החינוך בקיבוץ (פוגל-ביז'אוי, 1991; Palgi, 2003). נשות עין חרוד העלו לא פעם את סוגיית השתתפותם המועטה של הגברים בענף זה בכלל ובטיפול בשכבות הגיל הנמוכות בפרט, אולם הדבר לא הביא לשינוי של ממש. מצב עניינים זה לא היה חריג בתקופה הנדונה. ההיסטוריונית מרגלית שילה הראתה כי בתקופת המנדט צוות עובדות נשי אייש את רוב המוסדות לגיל הרך, ולעומת זאת, צוותי ההוראה בבתי הספר כללו בעיקר גברים. החדירה של נשים לתחום ההוראה בבתי הספר הייתה איטית - בשנות השלושים מספרן היה מעט יותר משליש, וערב הקמת המדינה כמעט מחצית מהמורים היו נשים. כדאי לציין כי מצב עניינים זה נמשך גם לאחר קום המדינה; השינוי המזערי היה כניסתן של מורות לכיתות היסוד במספרים שהלכו וגדלו. החוקרת שרון גבע הראתה כי בשנות המדינה הראשונות היו בגני הילדים גנות בלבד, בבתי הספר העממיים מספר המורות היה גבוה אך פחת בהדרגה בכיתות הגבוהות, ובבתי הספר התיכוניים שיעורן היה כשליש בלבד. באותן השנים לא היו כמעט נשים במשרות של ניהול ופיקוח (גבע, 2020; שילה, 2020). מהעדויות הרבות של החברות עצמן, עדויות המצויות במקורות הראשוניים שהוצגו בפתח המאמר, עולה כי רוב העובדות בחינוך המשותף לא בחרו לעסוק בתחום זה. סידור העבודה

הכתיב זאת, ופעמים רבות הן אף הוצאו מענפים אחרים במשק לטובת מילוי "התור". התורנות ביניהן יצרה תחלופה תכופה, וזו לא הייתה לטובת הילדים. אף שהילדים היוו את עתיד החברה, העבודה בחינוך המשותף הוגדרה כעבודה בענפי השירותים - ענפים שנתפסו כלא יצרניים, ובהתאם לכך גם כלא רווחיים. באחת מאספות החברים טענה בלה ישפה, חברת גדוד העבודה ומראשונות תל יוסף (לאחר הפילוג ב-1923 עברה לעין חרוד), כי אם החברים בעין חרוד יתחילו לתפוס את העבודה במוסדות הילדים כעבודה יצרנית ולא כשירות, עובדות נוספות ירצו לעבוד בענף "מכניס" זה (ישפה, 1931). מדבריה עולה פרדוקס נוסף: החברה הקיבוצית ביקשה להציג את עצמה כחברה שוויונית, אבל העריכה את העובדים לפי הכנסותיהם ולפי הענפים שעבדו בהם. העבודה בענפים חקלאיים ובענפים אחרים שהניבו רווחים כלכליים, הועדפה על פני עבודה בענפי "שירות" שנועדו לשפר את רווחת החברים (מטבח, מכבסה וכן הלאה). האחרונים נתפסו כענפים לא יצרניים, ולפיכך מעמדם בקיבוץ היה נמוך יותר.

מלאכת הגיבוש של צוות עובדות קבוע בגני הילדים, בבית הספר ובבית הילדים הייתה מאתגרת ומתישה. גם עובדות מסורות ביותר שניאותו לעבוד בקביעות במוסדות החינוך, התריעו כי "בתנאינו קשה לעובדת להתמיד שנים במוסדות הילדים. ואם היא מתמידה, הרי היא מגיעה לעייפות רבה, לחולשה גופנית, ואין כל ספק שההתמדה, שכולנו מטיפים לה ורוצים לשקוד עליה, יוצאת בהפסד של מתיחות" (כרמי, 1934, עמ' 43). חברות מעטות בלבד (על פועלן החינוכי של פרומקה אשד, נטלקה טבנקין, שושנה "המורה", פייגה ליפשיץ ביבר, רבקה רובין, עבריה כרמי, מלכה שום ואחרות אני עומדת במאמר זה) היו חדורות שליחות חינוכית וראו בחינוך את משימתן העיקרית בחיים הקולקטיביים. אותן החברות חזרו ואמרו כי ההתמדה והקביעות, כמו גם המסירות וראיית העיסוק בחינוך כאידיאל, הן הגורמים הנחוצים בעבודתן (אלברטון, 1930; טבנקין, 1930). נוסף על מאמצייהן להגביר את יוקרתן ואת חשיבותן של ענף החינוך בקיבוץ, הן הקפידו להימנע מיצירת מעמדות "פנימיים" ביניהן. בהתאם לערך השוויון הקיבוצי הן לא תפסו את המטפלות כנחותות מהגנות ואת הגנות כנחותות מהמורות. הן לא השתמשו בהגדרות "טיפול", "גינות" ו"הוראה", והקפידו לכנות את כל העובדות בתחום "מחנכות" או "הצוות החינוכי". כולן היו בעלות אותו הסטטוס, ללא הבדל ביניהן. כמו כן הן רצו שקשרי העבודה בינן לבין עצמן לא יתאפיינו בתחרות ויתבססו על הדדיות והפריה, הערכה ושיתוף פעולה מצמיח (צ'נסטוחובסקי, 1944/1980; שום, 1976).

חיזוק הקשרים בין ילדים, הורים ומחנכות

כפי שצוין לעיל, החינוך הוגדר כתחום הנמצא באחריות הקבוצה. הגדרה זו עוררה חשש לפגיעה במהות הקשר שבין הורים לילדיהם. המחנכות בעין חרוד ראו בחיזוק הקשר הזה אידיאל מרכזי, והן עשו זאת במגוון דרכים וצורות. הדבר היה כרוך בקשיים ובאתגרים - הן עבור החברות האימהות הן עבור הילדים.

אף שלא היה דפוס אחיד של קשרים בין הילדים לבין הוריהם, אין ספק כי שגרת החיים בקיבוץ יצרה מרחק ביניהם. מובן שהחברות המייסדות לא היו נטולות רגשות אימהיים,

והטיפול המשותף בילדיהן לא היה דבר קל עבורן. הסופר שלמה רייכנשטיין, ממייסדי קיבוץ עין חרוד, עסק בנושא זה ברומן ראשית:

הרבה בכי שפכה שושנה, כשנאלצה להינתק מתינוקה ולמסור אותו לידי המטפלת. אפס בכייה לא הועיל לביטול הגזירה. אף זה אחד מיסודות החברה החדשה על התל: לא למסור לאמהות את הטיפול בתינוקותיהן. הילדים עתיד החברה הם, והיא, החברה כולה, אחראית לטיפולם ולטיפוחם ועיצוב אופיים. (רייכנשטיין, 1943, עמ' 232)

האידיאולוגיה והאמונה בצדקת הדרך היו חזקות יותר מרצונו של הפרט, והן היו אמורות לאפשר לאם להתגבר על הקושי אשר נבע מהטיפול המשותף. אפשר לקבוע כי למרות הדאגה לשלום הילדים, וחרף הקשיים שהיו לחלק מהחברות, הן לא שללו את השיטה והאמינו כי חינוך זה הוא הטוב ביותר עבור ילדיהן. אוה טבנקין, אשתו של יצחק טבנקין, כתבה על כך ברשימה שהתפרסמה בקובץ דברי פועלות: "התייחסנו אליו [אל הטיפול המשותף] לא רק כאל הכרח הנובע מחיי הקבוצה, אלא בעיקר כאל משאת נפש של חינוך יותר מעולה לילדינו [...] כל אחת מאיתנו הייתה מוכנה למסור באמון גמור את ילדיה לידי חברתה וללכת לעבודה" (טבנקין, 1930, עמ' 152).

צוות המחנכות שקד על דרכים לחיזוק מעורבותם של ההורים בחיי ילדיהם. הגנת נטלקה טבנקין הקפידה לשתף את ההורים בכל החוויות של ילדיהם בגן: להורים התאפשר לבקר בגן בחופשיות במהלך כל שעות פעילותו, הם הוזמנו לטקסי קבלת השבת בו, שמעו מהגננות את סיפורי הילדים ועודכנו בכל דבר ועניין (טבנקין, 1976). בהקשר הזה הדגישה שושנה "המורה" כי אף שאת ההחלטות מקבלת ועדת החינוך של הקיבוץ, ההורים אינם פטורים מחובת החינוך ומאחריותם לילדיהם. היא הרצתה וכתבה על חשיבות המפגש המשפחתי בין הילד להוריו בשעות אחר הצהריים, ואף ראתה בו גורם מקשר ומלכד אשר משפיע עמוקות על נפשו של הילד (צ'נסטוחובסקי, 1980/1944). בחינוך הקיבוצי לא היה זה ערך מובן מאליו, ועצם שיתופם של ההורים בחיי הילד ועידוד מעורבותם בחינוכו הביאו לחיזוק התפיסה הרואה בהורים גורם חינוכי חשוב ומשפיע.

אוה טבנקין ובתה חנה, ראשית שנות השלושים (צלמת: ציפורה דוד, ארכיון עין חרוד מאוחד)

למרות היחס האוהד של ההורים לתפיסת הטיפול המשותף ועל אף מאמצי המחנכות לא פעם התעוררו תחושות של ייאוש וכעס ביחסים בין ההורים לצוות החינוכי. על רגשות אלה כתבה ביומנה אוה טבנקין באחד הערבים בשנת 1928, בשובה משיבה משותפת בין אימהות הקיבוץ לצוות החינוכי: "יצאתי משם כמעט שבורה. אין להן בטחון עצמי. מדכאים אותי יחסן להורים, לאימהות, תביעה לאמון מלא, חלילה לא להמרות את פיהן, כל צרות העין הזאת, ללא מעוף, ללא אופק של עניין משותף וקשר הדדי לכל מה שנוצר כאן" (טבנקין, 1928). גם דוד מלץ, סופר שהיה חבר עין חרוד, נתן ביטוי לכך בספרו **מעגלות**. הוא תיאר את חנקה, גיבורת הרומן, ש"כל כך התקשתה להתקשר עם המטפלות עד כי לעיתים בחרה לוותר על צורך מסוים עבור תינוקה בכדי שלא לפנות אליהן, דבר שהכאיב לה מאד" (מלץ, 1945).

גם לצוות החינוכי הייתה ביקורת על ההורים, ביקורת שנבעה בעיקר מהתחושה כי ההורים אינם מקדישים תשומת לב מספקת לילדיהם. אחד הפתרונות שהציעו המחנכות היה חיזוק הקשר בין הצוות החינוכי לבין ההורים. הן יזמו הקמת ועדה משותפת אשר תדון בנושאים שעניינם הוא חיי הילד בבית הילדים, בחדר ההורים ובבית הספר. עוד הוצע כי ועדת החינוך של עין חרוד תמנה ועדי הורים בכל אחד ממוסדות החינוך בקיבוץ, החל בבית הפעוטות וכלה בכל אחת מכיתות בית הספר, ועל אלה יהיה לגלות יוזמה ומעורבות. מטרת ההצעות של המחנכות הייתה שבעול החינוך יישא הציבור כולו, ושיתוף הפעולה הנדרש בין צוות העובדות לבין ההורים יהיה הדדי (בסביץ ואחרות, 1939).

פיתוח כישורי חיים

הצוות החינוכי שקד לפתח בקרב הילדים בגיל הרך, כמו גם בקרב תלמידי בית הספר, כישורי חיים העולים בקנה אחד עם הערכים שהקבוצה הושתתה עליהם. הרצון היה לחנך את הילדים לחיים של כבוד אנושי וערבות הדדית, ערכים שחשיבותם רבה עבור ילדים השוהים יחדיו במשך כל שעות היממה כמעט. תשומת לב מיוחדת ניתנה לפיתוח יחסי אנוש, לחינוך לעצמאות ולדמוקרטיה, לשמירה על היגיינה ולטיפוח מצוינות לימודית.

כבוד ועזרה הדדית

הודגש לילדים שיש להתייחס לכל אדם בכבוד, והצוות החינוכי אף נתן דוגמה אישית. אחד הדברים שעליהם הקפידה הגננת נטלקה טבנקין היה ביקורים סדירים אצל הסבים והסבתות בחדר האוכל שלהם (בעין חרוד היה להורי המייסדים חדר אוכל נפרד מטעמי שמירת כשרות), הבאת שי קטן לפני החגים ועוד. היא הייתה מזמינה את אימה הקשישה למפגשי קבלת השבת ולחגיגות בגן, ותוך דוגמה אישית למדו הילדים טיפול מסור וכיבוד הורים של ממש. כמו כן הדיבור עם הילדים היה בכבוד ובהקשבה, מתוך תשומת לב מלאה (טבנקין, 1976). הגננות האמינו כי הקשבה לילדים תביא להקשבה שלהם הן באינטראקציה ביניהם והן בקשרים חברתיים ובין-אישיים אחרים. גם שושנה "המורה" דאגה לטפח את יסודות העזרה ההדדית

בין התלמידים. היא עודדה אותם לעזור זה לזה ולהיעזר זה בזה במקצועות הלימוד השונים (צ'נסטוחובסקי, 1980/1944).

חינוך לעצמאות ולדמוקרטיה

חברת הילדים התנהלה כדגם מוקטן של חברת המבוגרים, והיה דמיון רב בין שתי החברות בסדר היום. אחת הדמויות ששקדה על פיתוח החינוך לעצמאות בקרב הילדים ועל ניהול עצמי של חברת הילדים כחברה דמוקרטית המבוססת על עקרונות של כבוד והדדיות, הייתה סטפה וילצ'ינסקה. סטפה, בת למשפחה אמידה וסטודנטית למדעי הטבע באוניברסיטה, החליטה להפסיק את לימודיה ולהקדיש את חייה לעבודה בחינוך. היא הקימה בית יתומים בוורשה, ויאנוש קורצ'אק הגיע אליו לאחר שקרא מודעה אשר סטפה פרסמה בעיתונות. וילצ'ינסקה מתוארת כבעלת אופי נזירי וכישורי ניהול שסייעו לה בכל ענייני בית היתומים. את כל מרצה היא הקדישה למקום אשר היה לביתה ולמשפחתה, שכן היא לא נישאה ולא נולדו לה ילדים (זקס ופלוטניק, 1986; קויפמן, 2008). בשנת 1931 הגיעה וילצ'ינסקה לעין חרוד כדי לבקר את בת טיפוחיה ו"בתה הרוחנית", פייגה ליפשיץ ביבר. זו הייתה גגנת ומחנכת בבית היתומים, ועם עלותה לעין חרוד השתלבה בצוות החינוכי בקיבוץ (פרידמן בן-שלום, 2008). וילצ'ינסקה חזרה לביקור נוסף בשנת 1936, ושנתיים מאוחר יותר הגיעה לארץ כשבידה אשרת עלייה (סרטיפיקט) כדי להתיישב ישיבה של קבע בעין חרוד. בשנת 1939, עם הידיעות על פרוץ מלחמת העולם השנייה, החליטה לחזור לבית היתומים בוורשה; בשנת 1942 יצאה עם הילדים לטרבלינקא, ומשם לא שבה. היא אף השפיעה על יאנוש קורצ'אק לבקר בארץ, והלה הגיע לעין חרוד ב-1934 (ושהה בקיבוץ במשך שלושה שבועות) וב-1936.

בשלוש הפעמים ששהתה בקיבוץ השתלבה וילצ'ינסקה בעבודה החינוכית למרות קשיי השפה והקושי להבין את האידאולוגיה שבבסיס חיי הקבוצה והשיתוף. סטפה למדה מהצוות החינוכי של עין חרוד, וניסיונה סייע לשכלל את חברת הילדים בקיבוץ ולהנהיג בה "הנהלה עצמית". היא המליצה להרחיב את גבולות החופש של הילדים ולאפשר להם לנהל את חייהם: לשמור על הרכוש, לקבוע את מספר שעות השינה, לאכול לפי רצונם (הם אינם חייבים "לסיים את כל מה שיש על הצלחת"), לשחק משחק חופשי בגן, לבחור את חומרי היצירה לעבודה וכן הלאה. משנתה החינוכית של וילצ'ינסקה העמידה במרכז את הילד, כמו גם את הצורך לקדם אותו לפי יכולותיו ובהתבסס על מעקב, תיעוד ורישום. כמו כן היא ייחסה חשיבות רבה לחינוך לאכפתיות ולאחריות (פרידמן בן-שלום, 2008; קויפמן, 2008; שניר, 2008). את משנתה החינוכית פרסמה בעתוננו (עיתון הילדים של עין חרוד שהתפרסם אחת לשבוע), ביומן עין חרוד ובאספות למיניהן. גם בשנים שבין ביקוריה בארץ היא הקפידה לשמור על קשר מכתבים עם הילדים ולכתוב ליומן ולעיתון כתבות קצרות אשר עסקו במגוון נושאים. חוקר החינוך יובל דרור טען כי וילצ'ינסקה הטביעה את חותמה בתחומים חינוכיים רבים, והמסגרת הדמוקרטית שיצרה שירתה את חברת הילדים בעין חרוד במשך שנים רבות (דרור, 1994, 1997). קויפמן

(2008) הצביעה על השפעתה הרבה של סטפה לא רק על הילדים, כי אם על דור המייסדים כולו. חנה ביבר, בתה של פייגה ליפשיץ ביבר, העידה כי הצוות החינוכי בעין חרוד בכלל ואימה בפרט (זו הייתה המחנכת של ילדי הקיבוץ) אימצו ויישמו כמה עקרונות חינוכיים של וילצינסקה: פיתוח היצירתיות של הילד, גילוי כבוד לזולת, חשיבות המסגרת והקדשת תשומת לב לכל ילד ולהלך נפשו (ליפשיץ ביבר, 1971).

סטפה וילצינסקה ונטע ביבר, 1938 (צלם לא ידוע, ארכיון עין חרוד מאוחד)

חינוך להיגינה

במשך רוב שעות היום ילדי עין חרוד, כמו גם ילדים בקיבוצים אחרים, שהו במסגרות חינוכיות. בחדר ההורים הם ביקרו אחר הצוהריים, ומגיל שש ואילך נשארו בו גם ללינת לילה. במסגרת הקיבוצית לא ההורים רכשו את בגדי הילדים; המחסנאיות תפרו אותם, כלומר האחראיות הייתה של הקולקטיב. ב-1938 נערך ביוזמת הקיבוץ המאוחד כנס מחסנאיות ותופרות בעין חרוד. בכנס הזה הסבירו וילצינסקה וביבר את החשיבות של חינוך להיגינה בחברת הילדים, וזאת

בהתבסס על בחינה מעמיקה של צורכיהם. הדוברות ציינו את ההכרח להתאים לילדים בגדים נוחים ולאפשר להם ללכלך את הבגדים במשחק חופשי. הודגש שאין להבדיל בעניין זה בין הבנים לבנות. כדי לשמור על ההיגיינה קיבלו הילדים ממחטות כיס ומגבות שנתפרו בהתאם למידתם. הנחו אותם לוודא שהמחטות והמגבות יכובסו לעיתים קרובות, לימדו אותם להתאים את בגדיהם לעונות השנה, ואף הורו להם להניח שעונית על המזרן אם הם "מרטיבים" בלילה. וילצ'ינסקה הנחתה את המחסנאיות לתפור בגדים בהתאם לסדר יומם ולגילם של הילדים. כך למשל היא הנחתה אותן לא לתפור בגדים מרובי כפתורים לילדים בגיל הרך, כיוון שאלה עלולים להיקרע לעיתים תכופות וגם מסוכנים כבגדי שינה (אמיתי, 2012).

טיפוח מצוינות לימודית

באוטופיה הציונית-חלוצית ילדי המייסדים "הצברים" נתפסו כבריאים בגופם ובנפשם, שופעי חיוניות, שובבים, מחוספסים, וכאלה המגלים אומץ לב, עצמאות, מרדנות, תעוזה ואף עזות מצח. הרחבת אופקים וטיפוח מצוינות לימודית לא היו בהכרח רכיב חשוב בעיצוב דמותו של העברי החדש, זה שיהווה אנטיזה ליהודי הגלותי. הכוח, הגבורה, העבודה בשדה והשמירה החליפו את הרכינה היום-יומית מעל לספרי הלימוד בספלי "החדר" ו"הישיבה" (אלבוים-דרור, 1986; אלמוג, 1997; שפירא, 2003). אף שלתרבות היה מקום חשוב בחייהם של החברים, ערכים דוגמת שיתוף ועבודה, ראיית הכלל וביטול ה"עצמי" נתפסו כמרכזיים יותר משקידה על מקצועות הלימוד ומהישגים לימודיים אישיים. לפיכך יש להדגיש כי המחנכות בעין חרוד התמקדו דווקא בחשיבות הלמידה, עודדו את רכישת הידע וההשכלה וטיפחו את ערך המצוינות. תלמידיה של עבריה כרמי, מורה שבמשך שנים רבות לימדה חקלאות ומתמטיקה בבית הספר הקיבוצי, תיארו אותה כדמות אשר טיפחה כל ילד ועזרה למתקשים באמצעות מתן שיעורים נוספים לאחר שעות הלימודים (כרמי, 1976); פרומקה אשד הציעה לילדים שהתקשו במקצועות דוגמת עברית ואנגלית, להגיע לחדרה וללמוד באופן פרטני (אושרובסקי-אשד, 1969); תלמידיה הרבים של שושנה "המורה" העידו שהיא דרשה מהם לשנן וללמוד את החומר, הקדישה שעות רבות ללימוד כל תלמיד וללימוד כל הקבוצה יחד, והדגישה את חשיבות הגיעה על מנת להגיע לידיעה ולהישגים (צ'נסטוחובסקי, 1980). שושנה גם כתבה לא מעט על החשיבות של עבודה עצמית ושל למידה אינטנסיבית המותאמת אישית לילד וליכולותיו (צ'נסטוחובסקי, 1936, 1940, 1944, 1945, 1949). בהקשר הזה כדאי להדגיש כי "נאה דורשות, נאה מקיימות": כל הצוות החינוכי למד באופן עצמאי, השתלם מקצועית, התיעץ עם אנשי מקצוע והשתתף במפגשים לימודיים בתוך הקיבוץ ומחוצה לו (המחנכות עצמן יזמו וארגנו חלק מהמפגשים, וועדת החינוך של הקיבוץ המאוחד ארגנה מפגשים נוספים). חברי עין חרוד העידו כי המחנכות היו עושות לילות כימים בלמידה, בקריאה ובהכנה בחדרן. לא פעם המנורות בחדריהן היו היחידות בכל המשק שדלקו, ואלו אפשרו לדעת מיהן העוסקות בעבודת החינוך. אין ספק כי הדוגמה האישית שהוצגה לילדים השפיעה עליהם (טבנקין, 1976; כרמי, 1976).

שושנה "המורה" וילדי בית הספר, שנות העשרים (צלם: לא ידוע, ארכיון עין חרוד מאוחד)

יצירתה של תרבות עברית

יצירת תרבות לאומית-עברית חדשה הייתה אבן יסוד בעולמם של מייסדי הקיבוץ, וחלק מרכזי ממנה התבטא בדפוסי החינוך של דור ההמשך. חוקרת התרבות זהר שביט (1998) הראתה כי אחד הגורמים אשר משפיעים על עיצוב זהות תרבותית בתהליך של הגירה הוא העברה בין-דורית. הילדים נתפסו כחלק מהמפעל הציוני, ותנועת העבודה ראתה בהם חלק בלתי נפרד מהבנייתה ומהנכחתה של הזהות הלאומית החדשה. יעקב שביט (1980) הצביע על כך שיצירת תרבות לאומית מחייבת כי כל יסודות התרבות יהיו בשפה הלאומית. לשם כך נדרשו אימוץ של יסודות תרבותיים זרים והתאמתם לשפה העברית ולתכנים העבריים, ייבוא יסודות מן המסורת היהודית ויצירה חדשה של יסודות "יש מאין", וזאת תוך כדי התלבטויות וניסיונות למצוא את האיזונים הנכונים בין כל אלה. להלן אני מראה את הדרכים שבאמצעותן הטמיע הצוות החינוכי את המאפיינים התרבותיים בחברת הילדים, חברה אשר ממנה הם עברו גם אל דור המייסדים.

"מסורת חדשה" לחגים ומועדים

רבים ממייסדי וממייסדות עין חרוד גדלו בבתים מסורתיים והכירו היטב את מעיינות התרבות היהודית. המורשת שהוטבעה בהם בבית הוריהם הייתה יסוד מוחשי ומרכזי בהוויתם ובתפיסת עולמם. בעיצוב של "מסורת חדשה" הם התלבטו באיזו מידה יש למרוד בעבר, או בלשונם "להתרחק מן הישן". המתח המרכזי היה בסוגיה של מציאת האיזון בין שלילת הגלות לבין המשכת התרבות היהודית העשירה. אחת השאלות שהמחנכות התמודדו עימן הייתה נוכחות האל בחיי הילדים, והיא התבטאה בצמתים חינוכיים שעניינם עיצוב החגים והמועדים. רבקה רובין, גננת שהייתה בעלת ניסיון מקצועי עשיר עוד לפני בואה לעין חרוד, צידדה בהטמעת יסודות רליגיוזיים בעיצוב החג והמועד; לעומת זאת, חברותיה האחרות לצוות, נטלקה טבנקין

ופרומקה אשד, תמכו בכך פחות. החוקר מוטי זעירא הראה כי הדיון המעמיק בסוגיה של נוכחות האל חרג מגבולות השיח החינוכי של הגננות והיה לשאלה רעיונית רחבה. המייסדים נקראו בין האינדואולוגיה החילונית שהם ביקשו ליצור ולהדגיש, לבין הגעגועים לבית הוריהם בגולה (זעירא, 2002). התלבטות זו וקושי זה התבטאו גם בהקשר של עיצוב החגים והמועדים בחברת הילדים. השפעת החינוך על יצירתה והטמעתה של "מסורת חדשה" בדפוסי החגים והמועדים בעין חרוד הייתה מרכזית. אפשר לקבוע שחלק מעיצוב המסורת החדשה, שאף הייתה לו השפעה רבה על ההתיישבות העובדת ועל כל היישוב בארץ, צמח "מלמטה למעלה", דהיינו מחברת הילדים לדור המייסדים ולא להפך. המתווכות והמובילות היו הנשים שנמנו עם הצוות החינוכי בקיבוץ. במשך חצי יובל הן יצרו מסורת מגובשת לכל חג ומועד שבלוח השנה: היהודי, העברי, הלאומי והקבוצי. כדי למסד את העשייה בתחום זה פרסמה בשנת 1945 שושנה "המורה" את הספר **מסבות: למועדים, לחגי טבע ועבודה, לימי תנועה וזכרון** (צ'נסטוחובסקי, 1945), ספר שהיה למורה דרך בחברה הקבוצית ופירט את דפוסי המועדים, אופן חגיגתם ותוכנם. בהקדמה לספר מצוינות הסיבות לכתיבת הספר ופרסומו - תחושת ההיעדר והריק, הגעגועים לעבר, תחושת האחריות לדור ההמשך והרצון לבטא את החיים החדשים בארץ:

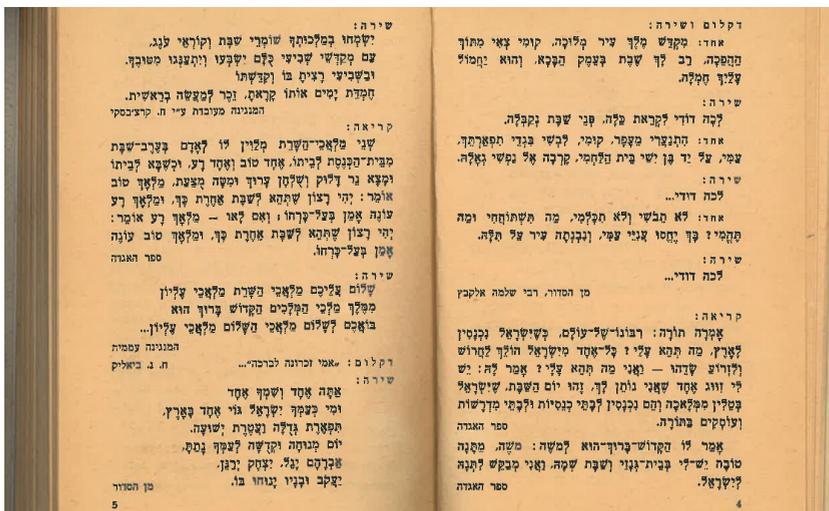
לא בנקל עלה בידינו, בידי המורים והמחנכים הראשונים, לשלב את המסבות הללו שילוב של קבע בחיינו, חיים ללא מסורת מקודשת, ללא הידור חג והרגשת חג. החיים החדשים במולדת, חיי עובדי אדמה ובוני משק קבוצי, העניקו לנו חוויות עמוקות, חדשות, אבל לא ידענו לתת להן ניב ולמצוא להן הד בשבתותינו ובחגיגותינו. ברגעים שתקפו עלינו הגעגועים והכיסופים להשראה של חג, היינו מוצאים פורקן לרגשותינו בזכרונות היקרים מן העבר הקרוב, מן הבית בגולה על ארון ספריו, מנהגיו וחגיו, ויש שנשמעו מסדקי אחד הצריפים "הניגונים" הידועים מ"שם" - מזמור של שבת וקטעי תפילה ופיוט, אלא שכל אחד היה פוזם לו את פזמונו בסתר חדרו ולביטוי משותף לא הגיעו הדברים. (שם, מתוך ההקדמה לספר)

בהקשר הזה יש לציין כי גם במערכות חינוך מקבילות ביישוב הונהגו דפוסי חגים ומועדים: בחגים המסורתיים הודגשה הזוהר העברית-לאומית, ונוסף על כך נקבעו ימים ומועדים בעלי זהות ציונית חדשה. הקשר בין החגים והמועדים לבין העם והמולדת הודגש באמצעות התאמת התהלכות, המסכתות, הנשפים והטיולים למשתתפים בהם - ילדי גן, תלמידים בבתי הספר היסודיים והתיכונים, ואפילו תלמידים בסמינרים למורים. בדומה לפועלה של שושנה "המורה", על מנת למסד את העשייה בתחום זה פורסם ספר **המסבות**. את הספר כתבו שלושה מורים - משה בליך, ישעיהו פרישמן וחנה רציצקי - שהיו חברים בתנועת המורים למען קרן קימת לישראל ו"נאמני התנועה" בבתי הספר שלהם. הספר (בהוצאת מסדה) נועד לצוותי חינוך והוראה בבתי הספר שברחבי היישוב, ומטרתו הייתה לספק למורים כלים לציון חגים ומועדים (בליך ואחרים, 1946; סיטון, 1998). בשני הספרים תוארו הימים החשובים שיש לציין בכל חודש עברי והדרכים המתאימות לעשות זאת בכל שכבת גיל. ימים אלה כללו שבתות, ראשי חודשים, חגים מסורתיים וגם ימי הולדת וימי פטירה של אישים ציוניים. הספר **מסבות** (צ'נסטוחובסקי, 1945) כִּלל גם תיאור של ימים שהיו רלוונטיים למסורת הרעיונית של עין חרוד, תנועת הקיבוץ המאוחד וההתיישבות

העובדת. שושנה סיטון ויובל דרור הראו כי ציון המועדים הללו היווה כלי לחינוך ציוני: כל מטרתו הייתה ליצור שיתוף של הילדים ומחויבות ערכית ואישית שלהם למולדת, ויעדים אלה הודגשו באופן בולט בכל אחד מציוני הדרך אשר הופיעו בספרים (דרור, 2007; סיטון, 1998).
 דברים שלהלן איני סוקרת את כל תהליך עיצובם של החגים והמועדים בעין חרוד. עם זאת, באמצעות הצגת כמה דוגמאות מתואר המקום המרכזי של החברות המחנכות והשפעתן על עיצוב התרבות העברית החדשה בקיבוץ.

שבת

קבלות השבת היו הראשונות להתקבע בחברת הילדים. הטקס נערך בבית הילדים וכלל סממנים בעלי צביון מסורת-דתי לצד סמלים ארצישראליים חדשים. השולחנות כוסו במפות לבנות, הקירות קושטו בפרחים ובירוק, והמחנכות הדליקו נרות, שרו שירי שבת וסיפרו סיפור מסיפורי המקרא. הילדים אהבו מאוד את קבלות השבת והעידו כי חיכו להן במשך כל השבוע. האווירה החגיגית והטקסיות קסמו להם, והם כתבו לשושנה כי בכוונתם להמשיך את המסורת החדשה שעוצבה עבורם (צ'נסטוחובסקי, 1980/1944). רק לאחר שטקס קבלת השבת עוצב ויושם בקרב ילדי עין חרוד, הוקנתה לו משמעות מיוחדת גם בקרב החברים - הלבוש החגיגי והמפות הלבנות בחדר האוכל היו שניים מהביטויים הבולטים לכך (צ'נסטוחובסקי, 1945; שילה, 2003).
 טקס קבלת השבת המוצג בחלק הראשון של הספר "מסבות", משלב בין המקורות היהודיים המסורתיים (כמו למשל הפיוט "לכה דודי" לרבי שלמה אלקבץ אשר נאמר בתפילת קבלת שבת, או הקידוש הנאמר לפני סעודת ליל שבת) לבין קטעים שנבחרו מספר האגדה ומהספרות העברית החדשה. השילוב הזה מבטא את ההתלבטות של דור המייסדים בבחירת דרכם, דרך שאין ספק כי לנשים אשר נמנו עם הצוות החינוכי בעין חרוד הייתה השפעה מכרעת על סלילתה.

מתוך הספר מסבות (צ'נסטוחובסקי, 1945)

פסח - חג קציר העומר

חג הפסח עוצב בעין חרוד כנכס תרבותי עבור הדור השני בקיבוץ. בערבו של חג הפסח בשנת 1936 כתבו חברי מזכירות הקיבוץ המאוחד (זו שכנה בעין חרוד) כי הולכת ומסתמנת דמות ליל הסדר בישובינו. במקום שהמשק החקלאי קובע את הווי החיים, מתוסף גוון חיוני, טבעי מן התוכן הקדום של החג. במקום שמצויים בו גם ילדים, הרי השתתפותם נוטלת מאופי החג את הסכנה של משהו עשוי, מלאכותי. דמות זו נקבעה בעין חרוד על ידי הפתיחה של הילדים, ובעקבותיה הולכות יתר הפלוגות. הצוות החינוכי אשר הגה את תוכנית ליל הסדר, צוות שבלטו בו נשות החינוך, הדגיש את מקומם המרכזי של הילדים בחג. חג הפסח בעין חרוד אכן היה גאוותם של חברי הקיבוץ, ורבים ביקשו להתארח בו. לאחר תהלוכה חגיגית אל השדה התקיים טקס של קציר העומר מול הגלבוץ. את הטקס הובילו המחנכות וחברות נוספות שתרמו מכישרונן להעשרת עולמם הרוחני והתרבותי של הילדים. נוסף על הקציר כָּלל הטקס ריקודים, נגינה של תזמורת ושירת מקהלה. התחושה הייתה שחג הפסח מבטא את הקשר לאדמה ולעמק ואת החיבור למורשת ההיסטורית הלאומית. ההגדה העין-חרודית הציגה את חג הפסח כחג האביב, ובהתאם לכך הדגישה את הטבע הארצישראלי המתחדש ואת הקשר לעם היושב על אדמתו. כל אלה השפיעו עמוקות על ילדי דור המשך.

ריקוד הבנות בחג העומר, 1985 (צלם: מוני אופיר, ארכיון עין חרוד מאוחד)

ט"ו בשבט

ראש השנה לאילנות, חג שצוין בגולה באכילת פירות שהשתבחה בהם ארץ ישראל, היה בחינוך העברי החדש לחג הנטיעות. בספר **מסבות** (צ'נסטוחובסקי, 1945) יש תיאור מפורט של סדר היום בחג זה, כפי שחגגו אותו ילדי עין חרוד. פסוקים מן התנ"ך נכתבו על כרזות, הכרזות אוירו ונתלו על הקירות, והמילים הושרו ללחניו של מרדכי זעירא. שירים נוספים שהושרו בטקס היו של משוררים עבריים דוגמת נתן אלתרמן ולאה גולדברג. כמו כן הוקראו נבואות נחמה, מדרשים מספר האגדה ודברי הגות של יוסף ויץ, האחראי לרכישת קרקעות מטעם קרן קיימת לישראל. כל התכנים של הטקס ביטאו קשר ישיר לאדמה, לנטיעות, לצמיחה של העצים והפרחים בטבע ולחיבור לארץ ולעמק. בטקס שולבו גם שירים ודקלומים שכתבו ילדי עין חרוד, כמו למשל המשוררים משה טבנקין וזרבבל גלעד (כבר בילדותם הם כתבו שירים).

רחל כצנלסון-שזר, ממובילות תנועת הפועלות, חברה בוועד הפועל של ההסתדרות ורעייתו של זלמן שז"ר, תיארה את התרשמותה מהספר העין-חרודי בעיתון **דבר הפועלת** אשר ערכה: יש רצון לברך על הקובץ הקטן הזה בגלל כמה סיבות: כי יש בו הד לחגם של ילדי ישראל בארץ; כי ניתן כאן סיכום לעבודת-חינוך של שנים בעמק, בקיבוצו, בין שדותיו; והעיקר - כי בסיכום הזה הושיטו יד זו לזו המסורת הקדומה של העם והמסורת המתקמת לעינינו. ומורה, אשה עבריה זו שחדרה למכמני העבר ולחיי עין-חרוד וילדיה וצירפה את הערכים. והצירוף הוא טבעי, לא בדוי - וידה של מחנכת בחסד גם הגשימה אותו בחיי חניכיה. (כצנלסון-שזר, 1980/1946, עמ' 30)

מהדברים שלעיל עולה אפוא כי המחנכות אשר פעלו לעיצוב המסורת הקיבוצית, השפיעו על הדור השני ועל דור המייסדים גם יחד.

הנחלת תרבות לאומית-קיבוצית

כדי להטמיע את הערכים הלאומיים והקיבוציים בקרב הילדים גיבש הצוות החינוכי תוכנית סדורה אשר כללה כמה רכיבי יסוד: אהבת הארץ, אהבת האדמה, אהבת הלאום, ובעיקר תחושת גאווה על המפעל שהקימו הורי הילדים. על מנת לטפח את אהבתם של הילדים לקיבוצם נערכו להם בגיל הרך ביקורים סדירים ברפת, בלול, במטעים ובשאר הענפים החקלאיים. על מנת לטפח את אהבת המולדת והטבע התקיימו טיולים בחיק הטבע, ובמהלכם הילדים למדו זואולוגיה ובוטניקה. הילדים בשכבה הבוגרת יצאו לטיולים ארוכים, לעיתים למשך עשרה ימים ומעלה, ובאלה הם גמאו מרחקים ולמדו היסטוריה, תנ"ך, ארכאולוגיה, בוטניקה, זואולוגיה ומקצועות נוספים. משק חקלאי זעיר הוקם בצמוד לכיתות ולבתי הילדים, וחקלאות הייתה מקצוע שנכלל בתוכנית הלימודים. נוסף על כך הילדים שולבו בעבודה בכל הענפים: בגן הירק, במטבח, במכבסה, במחסן, בפלחה, ברפת ובלול (גפני, 1942; טבנקין, 1939; רבינוביץ, 1935). היה זה אמצעי חינוכי שנועד להגביר את אהבתם של הילדים לעבודה. כדי להטמיע את ערכה ולהבהיר את חשיבותה של העבודה נהגה נטלקה טבנקין לשבת ליד ילדים חולים ולתפור, וזאת מתוך מחשבה כי גם בעת חוליו הילד צריך לראות ביטויים של מסירות לעבודה (אושרובסקי-אשד, 1969). עוד הודגש שלעבודה בכל הענפים יש ערך זהה, ועבודה במחסן

משתווה בערכה לעבודה בפלחה. בלימודי התנ"ך, ההיסטוריה והעברית שולבו תכנים שקשרו בין הנלמד לבין לאומיות, ציונות וסוציאליזם. בתיאור סיפורי המקרא בגן הילדים ניסו הגננות להתמקד בשפה המקראית הייחודית וביסודות אנושיים, רגליים וסוציאליים של חיי היום-יום של הדמויות המרכזיות, יסודות שאפשר ללמוד מהם. שושנה "המורה" ראתה בפרקים הנלמדים מקור להשראה ולהתעלות הנפש. היא טענה כי יש לפתוח את היום בגן בקריאת פרק תהילים, שכן קריאה כזו תעניק לילדים נכסים אשר ישמשו אותם כל חייהם (גלעד וציזלינג, 1972; קריץ, 2003).

ילדי עין חרוד עובדים בגן הירק של משק הילדים, שנות העשרים (צלם לא ידוע, ארכיון עין חרוד מאוחד)

יצירת ספרות לאומית-קיבוצית בעברית

בשל היעדר ספרות ענפה לילדים בשפה העברית היה על הגננות לחבר בעצמן סיפורים ושירים בעברית. הן ניסו לתרגם לעברית סיפורי עם, סיפורים ושירים שהכירו מימי ילדותן, אך בדרך כלל ידיעותיהן בשפה העברית לא אפשרו זאת. את יצירתן המקורית הכינו בעיקר באמצעות הצגת תמונות מתוך ספרים. הילדים היו שותפים ביצירת הסיפור והשיר, ואף כתבו אותו לאחר מכן בעיתון הילדים עתוננו. היה זה עיתון הילדים הראשון שהתפרסם בהתיישבות העובדת ובעמק יזרעאל, והוא היווה מודל לחיקוי עבור קבוצות וקיבוצים אחרים, והם נהגו באופן דומה. בכל גיליון של העיתון תיעדו הילדים את חייהם באמצעות סיפורים, ציורים ושירים שכתבו. הם שיתפו את הקוראים בחוויות השבוע בלימודים, בטיולים (בתוך המשק ומחוצה לו) ובעבודה (רבינוביץ, 1935א; רובינה, 1928). נוהג זה השתרש כבר בגן הילדים ונמשך בבית הספר. הגננות נהגו לכתוב את כל הסיפורים שהילדים סיפרו להן במפגשים אישיים וקבוצתיים, הדפיסו אותם במכונת כתיבה ופרסמו אותם ביומן הקיבוצי. יהודית זיידנברג הייתה חברה שהגיעה לקיבוץ עין חרוד בשנת 1929, ובמשך תקופה קצרה ערכה את יומן עין חרוד. היא העידה כי נטלקה טבנקין קיבלה מכתבים מצוותים חינוכיים רבים ברחבי הארץ, ואלה כללו בקשות לקבלת העתקים של סיפורי הילדים שהודפסו "כדי לקבל השראה" (זיידנברג, 1976).

המאמצים ליצור תרבות לאומית-קיבוצית בשפה העברית היו גדולים. הלשון הייתה פשוטה וציורית, אך כללה הלצות, "דבר והיפוכו", חרוזים, מילות קריאה, מילות יחס וכן הלאה. אין פלא אפוא שילדים רבים מעין חרוד שלחו ידם בכתבת סיפורים ושירים, ולימים חלקם היו למשוררים ולסופרים מוקרים, ביניהם: משה טבנקין, זרבבל גלעד, רחל סבוראי ואחותה איה סבוראי (האחרונה תיעדה את תרומתן של נשים בפלמ"ח ובמלחמת העצמאות).

יצירה ופיתוח של חינוך מוזיקלי עברי

המוזיקה תפסה מקום מרכזי בחיי התרבות של עין חרוד. היו לכך כמה ביטויים: האזנה לתקליטים, שירה בציבור (היו שראו בה תחליף לתפילה המסורתית), מקהלת הקיבוץ (זו נוסדה בסמוך לעלייה לקרקע), תזמורות, הרכבים מוזיקליים וקונצרטים. קונצרטים התקיימו בקיבוץ למן השנים הראשונות, ובאלה השתתפו מוזיקאים מהשורה הראשונה: הכנר יאשה חפץ, הכנר ברוניםלב הוברמן ורבים אחרים.

קונצרט של יאשה חפץ, 1926
 (צלמת [כנראה]: ציפורה דוד, ארכיון עין חרוד מאוחד)

המוזיקה הייתה אבן דרך מרכזית בחינוך העברי-לאומי בעין חרוד. היא נתפסה ככלי חינוכי לפיתוח הילד ולהגברת רגישותו ועדינותו, כמו גם ככלי להנחלת ערכי התנועה: שיתוף, עבודה, אדמה ובניין הארץ. המחנכות פעלו ליצירת חינוך מוזיקלי ללא תורה סדורה וללא ידע קודם בתחום זה. בעזרת חברים מהקיבוץ הן הצליחו ליצור תוכנית מגובשת, ומאוחר יותר זו שימשה כתוכנית לימודים עבור ילדי הקיבוץ וההתיישבות העובדת - רובה אף שולב בספר מסבות (צ'נסטוחובסקי, 1945). בעין חרוד הוביל את התחום הזה המורה משה כרמי אשר היה בעל השכלה מוזיקלית מקצועית. אף שמאמר זה מתמקד בנשים מחנכות, אי-אפשר להבין את עשייתן בתחום זה ללא סקירה קצרה של פעילות החבר אשר עיצב את הוראת המוזיקה בקיבוץ. משה כרמי היה יליד פתח תקווה. הוא למד בגימנסיה הרצליה, ניגן בכינור במהלך לימודיו בגימנסיה, שירת במלחמת העולם הראשונה בתזמורת של הצבא העות'מאני, ובראשית שנות העשרים נסע לברלין עם אשתו עבריה כדי ללמוד בקונסרבטוריון. הוא היה איש אשכולות, ויחד עם שושנה "המורה" לימד מגוון מקצועות בבית הספר כבר מייסודו. החינוך המוזיקלי בעין חרוד כָּלל לימוד נגינה, כתיבת שירים

והלחנתם, השתתפות במקהלה ובתזמורת ילדים ופעילויות נוספות. לפי בת עין חרוד, אורה פיין, הייתה זו שושנה צ'נסטוחובסקי שכתבה והלחינה את שיר הילדים הידוע **יונתן הקטן** על פי שיר גרמני עממי מהמאה ה-17. בנוסח של צ'נסטוחובסקי היה לשיר מוסר השכל: **יונתן הקטן** "מן העץ התגלגל, את עונשו קיבל"; בגרסה המושרת כיום נעלמה שורה זו (שפרן, 1996). שירי הילדים הושרו בפני חברי הקיבוץ בחגים ובמועדים, ועד היום לא נס לחם.

חוג חלילית, אמצע שנות החמישים (צלם לא ידוע, ארכיון עין חרוד מאוחד)

חינוך ייחודי זה גם הצמיח דור המשך מוזיקלי במיוחד. המלחינה נירה חן נולדה ליד המעיין בעין חרוד בשנת 1924 והייתה מילדי המשק הראשונים שגדלו בחברת הילדים. בילדותה למדה נגינה בפסנתר והייתה משכימה בבקרים על מנת לתרגל לפני הלימודים והעבודה. במשך כל ימי נעוריה הייתה מנגנת בפסנתר בקבלות השבת של הילדים, ולאחר מכן גם בחגי המשק. בשנת 1942 החלה ללמוד מוזיקולוגיה - תחילה בסמינר הקיבוצים ולאחר מכן באקדמיה למוזיקה בירושלים. לאחר שחזרה לעין חרוד פיתחה את תחום המוזיקה והוראתה בקיבוץ. חן נפטרה בשנת 2006. מוזיקאית בולטת נוספת הייתה המוזיקולוגית פרופ' דליה כרמי כהן, בתם של משה ועבריה כרמי. בשנת 1926 נולדה ליד המעיין בעין חרוד, ואף היא הייתה פסנתרנית מחוננת אשר נגינתה ליוותה את חגי המשק. בשנת 2012 זכתה בפרס ישראל בתחום חקר התרבות והאומנות ומוזיקולוגיה. כרמי כהן נפטרה בשנת 2013.

נירה חן ליד הפסנתר, שנות השישים (צלם לא ידוע, ארכיון עין חרוד מאוחד)

יצירת ריקודי עם עבריים

בשל היעדר פולקלור עברי קיים וכחלק מהניסיונות ליצור תרבות עברית בשפה העברית, פותחו גם ריקודי עם, והם הותאמו לאירועים במשק. בהקשר הזה ראוי להזכיר את רבקה שטורמן, חברת עין חרוד אשר הותירה חותם עמוק על התרבות הישראלית כולה בתחום עיצוב ריקודי העם. רבקה נולדה בפולין בשנת 1903 וגדלה בגרמניה. בברלין הכירה את מנחם שטורמן, איש העלייה השנייה שהגיע לברלין מהגליל כדי ללמוד וטרניניה. השניים נישאו ב-1929, עלו ארצה, התיישבו תחילה בכפר יחזקאל, וב-1937 עברו לעין חרוד. שטורמן נחשבת ליוצרת הגדולה ביותר של ריקודי העם הישראליים, ולזכותה נזקפים יותר ממאה וחמישים ריקודים; את רובם יצרה לצלילי לחנים ושירים ישראליים. היא למדה מחול כבר בגרמניה, וזאת מתוך מחשבה שנושא זה חסר בארץ ישראל. בסמוך לבואה ארצה הבינה שהחלוצים עיצבו דמות של יהודי חדש: עובד אדמה אשר מדבר עברית, אך שר ורוקד "לועזית". היא החלה ליצור מחולות בימתיים לחגי הטבע: קציר העומר בערב פסח והביכורים בשבועות. תחילה עבדה עם ילדי עין חרוד בלבד ולימדה אותם את יצירותיה לקראת חגים מסורתיים וחגי המשק. בהמשך עבדה עם חברי ההתיישבות העובדת, עם חברי הפלמ"ח ועם להקות ריקודים מכל רחבי הארץ. ריקודי עם דוגמת "ריקוד הגורן", "ריקוד הטבע", "מחול מחניים" ו"עובד אדמתו" ביטאו את עבודת האדמה והעבודה העברית החקלאית בארץ ישראל, והם היו לאבן פינה במועדים ובחגים אשר נחגגו בעין חרוד, בהתיישבות העובדת ובכלל החברה היישובית (שילה, 2020; שרת, 1988).

"מסכת גדעון" לרבקה שטורמן, 1941 (צלם לא ידוע, ארכיון עין חרוד מאוחד)

סיכום ומסקנות

"באהבה ניגש לילד. באהבה לילד ובאמונה במפעל. זה הנר לדרכנו". במילים האלו סיימה ב-1928 פרומקה אשד את "רשימות המחנכת בקיבוץ". אהבה לילדים ואמונה במפעל הקיבוצי היו עיקרי החינוך והתשתית לעשייתן המגוונת והרבה של המחנכות בעין חרוד, עשייה שהניחה נדבכים חשובים לבניין החינוך העברי-קיבוצי-לאומי. מאפייני החינוך בעין חרוד אף סללו את הדרך למשנה החינוכית של תנועת הקיבוץ המאוחד והשפיעו על החברה היישובית בכלל (ינאי, 1971). אולם אם נשים אלה היו כה מרכזיות ופעילות, מדוע לא נחקקה דמותן בשיח הקיבוצי ובמחקר האקדמי? מדוע הן נעדרו כמעט כליל ממחקרים על אודות הקיבוץ ועל אודות החינוך העברי בשנות היישוב? בהקשר הזה יש לציין כי הן אינן יוצאות מן הכלל - נשים רבות, קבוצות חברתיות ונושאים מגוונים טבעו כמעט ונעלמו בתהום הנשייה. נשים החלו לחזור לבמת ההיסטוריה למן שנות השבעים של המאה ה-20, עת החלו להתפתח גישות חדשות בהיסטוריוגרפיה שהתמקדו בחקר תחומים אשר עד אז נחשבו לשוליים. במחקרים שהתמקדו בבית, במשפחה, בחינוך ובפעילות התרבותית, בלט חלקן של הנשים. באותן השנים גופים פמיניסטיים, בעיקר בארצות הברית, שאפו לתקן את העיוות של היעדר נשים מההיסטוריה. גופים אלה תבעו להכליל ולשלב את הנשים בסיפור ההיסטורי באמצעות התחקות אחר תחושותיהן, יצירתן והתמודדויותיהן, והצגת הפעולה הנשית כחלק מן הנרטיב ההיסטורי המרכזי (מלמן, 1993; רוזנברג-פרידמן, 2005; Wallach Scott, 1987). כמו כן נטען כי חקר נשים ומגדר הוא כלי אנליטי לבחינת שינויים היסטוריים.

בהקשר של חקר תקופת היישוב הניתוח ההיסטורי-מגדרי סיפק הארה חדשה של החברה היישובית (ברנשטיין, 2001; שילה, 2013; שילה וכ"ץ, 2011). המחקרים המגדריים הרבים שנכתבו מאז על תולדות היישוב, חשפו כי תהליך קליטתן של החלוצות בארץ היה קשה: למרות

מאמציהן לחדור לתחומים שהיו במרכז ההווה החלוצית, הן חוו דחייה מהחברה בארץ ישראל (יזרעאלי וברנשטיין, 1997; מרגלית-שטרן, 2006; שילה, 2007). מחקרים שבחנו את הקיבוץ בעשורים הראשונים לקיומו מנקודת מבט מגדרית וסוציולוגית-היסטורית הראו תמונה דומה (פוגל-ביזאוי, 1991, 2009; Palgi, 2003). מחקרים אלה התמקדו בעיקר בניסיונות הנשים להיכנס לתחומים נחשקים ונחשבים: כיבוש העבודה, כיבוש השמירה והשתתפות במפעל ההתיישבותי. גבי אסם ורחל הרץ-לזרוביץ הראו במחקרן כי אף שהקיבוץ חרת על דגלו את ערך השוויון, סיפוריהן של נשים (לרבות נשים מחנכות) לא זכו למקום ראוי בשיח ובמחקר, ונשים לא זכו להוקרה על תרומתן ופועלן. בין הסיבות שמנו השתיים לכך, ראוי לציין את מיעוט הנשים הבולטות והפעילות; את מיעוט הכתיבה הנשית; ואת ההדרה של נשים וכתביהן (המעטים) מהקאנון הטקסטואלי, קאנון שהיה גברי במהותו (אסם והרץ-לזרוביץ, 2011). בניגוד למחקרן ולמחקרים נוספים בעשורים האחרונים שעסקו ב"מגדר ונשים בציונות וביישוב", מאמר זה אינו מבקש לנפץ מיתוס אשר כבר נופץ על אודות שוויון מגדרי בתקופת היישוב בכלל ובקיבוץ בפרט, כי אם לספר את הסיפור שלא סופר. חשיפת פועלן של מחנכות עין חרוד ועשייתן המגוונת - פעילות במסגרות החינוכיות, כתיבה על נושאים חינוכיים במגוון ממות והובלת תהליכים חינוכיים בקיבוץ ומחוצה לו - עומדת במוקד מאמר זה.

האם הצוות החינוכי של נשות עין חרוד היה בעל תודעה פמיניסטית? האם פועלן החינוכי היה חלק מהמהפכה המגדרית אשר צמחה באותן השנים על קרקע קיבוץ, והשפיעה על המרחב היישובי שמחוץ לו בעיצוב דפוסים הרלוונטיים ליחיד, לחברה וללאום? במחקרה על הפרופסיונליות העבריות בתקופת המנדט הראתה החוקרת מרגלית שילה כי הן כרכו את מקצוען עם מימושן העצמי ועם תרומתן לבניית חברה חדשה, שונה מזו המסורתית. היישוב היהודי בארץ ישראל אפשר להן להטביע את חותמן עליו, משום שהיה חסר את הפיתוח אשר היה קיים במדינות מערביות מתקדמות. הן תפסו את עשייתן כחלוצית, ולא ראו בה מקור פרנסה בלבד אלא שליחות לאומית. יתרה מזאת, הן תפסו את מקצוען כקרקע פורייה ליצירת מהפכה נשית, ולתפיסה זו היה משקל רב בעשייתן (שילה, 2020). אם נראה במחנכות עין חרוד דוגמה לפרופסיונליות העבריות, נוכל לקבוע כי המאפיינים שציינה שילה משתקפים היטב בפועלן של המחנכות בעין חרוד. המאפיין הראשון הוא המקצועי. אף כי לא כל המחנכות בעין חרוד היו בעלות השכלה פורמלית וניסיון קודם בתחום החינוך, המובילות והמתמידות שבהן היו בוגרות סמינרים למורים וגננות או עבדו במוסדות חינוך (כמו למשל גנים ובתי יתומים) עוד לפני עלייתן ארצה. מחנכות אלו, כמו גם עמיתותיהן שהחלו לעבוד ללא הכשרה או השכלה, היו נשים אוטודידקטיות. הן השקיעו שעות רבות בלמידה עצמית, בקריאת ספרים מקצועיים ובהשתתפות בהשתלמויות שהצריכו נסיעות למרחקים גדולים. הן רצו להתמקצע בטיפול בגיל הרך ובהוראה בבתי הספר, וחריצותן היוותה מודל לחיקוי עבור רבים. המאפיין השני הוא ראשוניותן - הן אלו שייסדו את מוסדות הטיפול המשותף. אף כי אין להתעלם מהעובדה שבאותה העת היו בארץ גני ילדים, בתי ספר ומוסדות חינוכיים למיניהם אשר נוסדו עוד בימי העלייה הראשונה (אלבום-

דרור, 1986; ולדן ושחורי-רובין, 2018), הרי החינוך בקיבוץ החדש היה במידה רבה בבחינת שדה בור - ללא חריש מוקדם של פדגוגיה חינוכית ותוכנית לימודים מוסדרת. מצב עניינים זה אפשר התחלה חדשה, זריעה ראשונית והצמחת פירות. למרות הקושי שבדבר היה זה קרש קפיצה עבור הנשים דווקא. מאפיין שלישי אשר יש להדגיש בהקשר הקיבוצי הוא שהעבודה לא נועדה לפרנסה עצמית. בקיבוץ לא נדרשה דאגה לכלכלת הבית והמשפחה, והמחנכות עשו את עבודתן מתוך אידאולוגיה (חינוכית וקיבוצית). יתרה מזאת, אף שהעבודה בחינוך נחשבה לעבודה בענף שירות ולא בענף יצרני, מעמדה היה שונה ממעמד העבודה במטבח או במחסן. כיוון שהמטופלים והמתחנכים היו הילדים העברים החדשים אשר גדלו וצמחו בחברה הקולקטיבית בארץ ישראל, הצוות החינוכי גילה מסירות של ממש בעבודה עימם. היו תקוות רבות שדור הילדים יממש את האידיאלים של הוריהם המייסדים, ובהתאם לכך הושקעה מחשבה רבה בערכים הלימודיים והתרבותיים ובאופן הנחלתם לילדים. אי לכך מספר הטרוניות שהופנו אל העוסקות בחינוך היה קטן בהשוואה למספר הטרוניות שהופנו לחברות אשר עבדו בענפי השירות האחרים. המחנכות גם שקדו על מציאת דרכים ל"מיצוב" החינוך כמקצוע יוקרתי ומשוכלל יותר, וזאת על מנת שהוא ייכלל בקטגוריית הענפים בעלי הערך בקיבוץ.

דומה אפוא כי אפשר לכרוך את עשייתן של המחנכות בעין חרוד עם פועלן של נשים אחרות בקיבוץ, נשים אשר הקדישו לילות כימים להשגת השוויון המגדרי הנכסף. היו שקולן נשמע יותר, כמו למשל ליליה בסביץ, יוכבד בת-רחל ואוה טבנקין, ואלו עודדו ללא לאות את חברותיהן להיאבק על מקומן ועל שיתופן בכל מעגלי החיים, בחובות ובזכויות, בקבוצה ובחברה (חזן, 2012, 2015; קמינסקי, 2019; שחם-קורן, 2018). לקבוצת הנשים המחנכות היה חלק במאבקן של החברות לשפר את מעמדם ולסלול את הדרך לשוויון מגדרי. הן ראו את עצמן כמודל לחיקוי עבור נשים אחרות בהתיישבות וביישוב, כמו גם עבור דור ההמשך. אולם לא היה זה פמיניזם "לוחמני": עשייתן לא ניכרה בחינוך פמיניסטי לילדים או בהעברת מסרים פמיניסטיים לבנות שהן חניכיו. אסם והרץ-לזרוביץ (2011) רואות במהפכה של נשות החינוך "מהפכה פמיניסטית שקטה", כזו שנעשתה בדרך אישית וייחודית. אני רואה בכך יצירה של פמיניזם קיבוצי, פמיניזם שהתמקד בעשייה למען הלאום ולמען הדור הבא. על קברה של שושנה "המורה" ספד לה תלמידה יאיר בן-ארי - בן למייסדי עין חרוד, לוחם פלמ"ח, ולאחר מכן מורה ופעיל תרבות בקיבוץ. בין הדברים שקרא היו המילים האלה: "יש להניח שפעלה של שושנה, כמי שלימדה עשרות תלמידים בבית-הספר בעין-חרוד במשך שנים רבות כל-כך, עוד יועלה ויזכר. יש להניח שפעלה, כמי שליוותה, יצרה וכנסה את מסיבות בית-הספר בעין-חרוד כמעשה בראשית - גם הוא יועלה ויזכר" (צ'נסטוחובסקי, 1980/1944, עמ' 1).

אני סבורה כי מאמר זה האיר נדבך נוסף בחיי עין חרוד. הוא הראה את מפעלה הרבגוני של קבוצת נשים שהתמידה בעבודת החינוך, וכבר מראשיתו של הקיבוץ הניחה נדבכים חשובים לעיצובו של דור חדש אשר יהיה נאמן לרוח הקיבוצית, הציונית והלאומית. חשיפת יוזמותיהן והתמודדויותיהן מציגה תמונה שלמה יותר למחקר החינוכי וההיסטורי בכלל, ולחקר נשים ומגדר בתולדות ההתיישבות והיישוב בפרט.

מקורות

- אושרובסקי-אשד, פ' (1928). רשימות המחנכת בקיבוץ. **מבפנים, לד, 13**.
- אושרובסקי-אשד, פ' (1969). **אושרובסקי-אשד פרומקה: שלשים למותה**. ארכיון קיבוץ עין חרוד מאוחד - תיקים אישיים.
- אלבוים-דרור, ר' (1986). **החינוך העברי בארץ-ישראל. כרך א: 1854-1914**. יד יצחק בן-צבי.
- אלברטון, י' (1930). גבולותיו של החינוך המשותף. בתוך ר' כצנלסון-רובשוב (עורכת), **דברי פועלות: מאסף (עמ' 159)**. ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ ישראל, מועצת הפועלות. אלמוג, ע' (1997). **הצבר - דיוקן**. עם עובד.
- אלרואי, ג' (2010). נשים בארץ ישראל בתקופת המנדט: היבטים דמוגרפיים. בתוך א' כתבן, מ' שילה ור' הלפרין-קדרי (עורכים), **חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה: נשים, זכויות ומשפט בתקופת המנדט (עמ' 87-114)**. אוניברסיטת בר-אילן.
- אמיתי, ע' (2012). **תגובה על כתבה בהארץ - על סטפה וקורצ'אק**.
http://tarbut-yeladim.blogspot.com/2012/04/blog-post_20.html
- אסם, ג' והרץ-לזרוביץ, ר' (2011). **מעגלים של הדרה: סיפורן של "אימהות החינוך הקיבוצי"**. יד טבנקין.
- בליך, מ', פרישמן, י' ורצ'צקי, ח' (1946). **ספר המסבות**. מסדה וקרן קימת לישראל, הלשכה הראשית. בן ארצי, י' (1995). בין האיכרים לפועלים: האישה בראשית ההתיישבות בארץ ישראל (1882-1914). בתוך י' עצמון (עורכת), **אשנב לחייהן של נשים יהודיות: קובץ מחקרים בין-תחומי (עמ' 309-324)**. מרכז זלמן שזר.
- בסביץ, ל', נוימן, ש', ז'רנובסקי, ש' ואלברטון, נ' (1939). למה ועדי הורים? **צרור מכתבים, ג(119)**, 33-30.
- בסוק, ע' (2013). רשת החינוך העברי 'תרבות' בפולין בין שתי מלחמות העולם. **הד האולפן החדש, 100**, 41-35.
- ברנשטיין, ד' (2001). חקר נשים בהיסטוריוגרפיה הישראלית: נקודות מוצא, כיוונים חדשים ותובנות שבדרך. בתוך מ' שילה, ר' קרק וג' חזן-רוקם (עורכות), **העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר (עמ' 7-25)**. יד יצחק בן-צבי.
- גבע, ש' (2020). **האשה מה אומרת? נשים בישראל בשנות המדינה הראשונות**. מאגנס.
- גולן, ח' (1994). הדרך לעין חרוד. **שורשים, ח, 1-19**.
- גלעד, ז' וצילינג, נ' (עורכים) (1972). **עין חרוד: פרקי יובל**. הקיבוץ המאוחד.
- גן, א' (עורך) (2021). **החינוך הקיבוצי**. הקיבוץ המאוחד ומכון מופ"ת.
- גפני, ש' (1942). הילדים והטבע. **צרור מכתבים לשאלות החינוך המשותף, ב(ז), 76-77**.
- דרור, י' (1994). החינוך החברתי בזרם העובדים בהשוואה למקורות ההשאה שלו - ולימינו: און וקורצ'אק בהשוואה לחינוך הקיבוצי. **דור לדור, ו, 211-228**.
- דרור, י' (1997). גידול מסגרות "החינוך המשותף". בתוך י' דרור (עורך), **החינוך הקיבוצי בסביבתו (עמ' 13-36)**. רמות.
- דרור, י' (2002). **תולדות החינוך הקיבוצי: ממעשה להלכה**. הקיבוץ המאוחד.
- דרור, י' (2007). **כלים שלובים בחינוך הלאומי: הסיפור הציוני**. מאגנס.

- ולדן, צ' ושחורי-רובין, צ' (2018). לא מבטן אלא מגן: תרומת גן הילדים והגננות להתחדשות העברית כשפת אם, תרנ"ט-תרצ"ו. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- זיידנברג, י' (1976). נטלקה טבנקין ז"ל: שלושים למותה. יומן עין חרוד, 1421, 14-15.
- זעירא, מ' (2002). קרועים אנו: זיקתה של ההתיישבות העובדת בשנות העשרים אל התרבות היהודית. יד יצחק בן-צבי.
- זקס, ש' ופלוטניק, ר' (1986). סטפה: האשה מאחורי קורצ'אק (1886-1942). פפירוס.
- חזן, מ' (2012). ליליה בסביץ על מתרסי המגדר, הפרט והשמירה בקיבוץ. קתדרה, 145, 89-120.
- חזן, מ' (2015). מהפכת הענוות: אישה ורובה בארץ ישראל, 1907-1945. הקיבוץ המאוחד.
- טבנקין, א' (1928). טבנקין אזה. ארכיון יד טבנקין, חטיבה 15, מכל 1, תיק 1.
- טבנקין, א' (1930). הילד והחינוך המשותף. בתוך ר' כצנלסון-רובשוב (עורכת), דברי פועלות: מאסף (עמ' 152-156). ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ ישראל, מועצת הפועלות.
- טבנקין, נ' (1939). החגים בגן. צרור מכתבים לשאלות החינוך המשותף, (א,ב), 27-29.
- טבנקין, נ' (1976). נטלקה טבנקין ז"ל: שלושים למותה. יומן עין חרוד, 1421, 20-21.
- זרעאלי, ד' (1984). תנועת הפועלות בארץ-ישראל מראשיתה עד 1927. קתדרה, 32, 109-140.
- זרעאלי, ד' וברנשטיין, ד' (1997). הפועלות בעלייה השנייה. בתוך י' ברטל, ז' צחור וי' קניאל (עורכים), העלייה השנייה. כרך א': מחקרים (עמ' 294-306). יד יצחק בן-צבי.
- ינאי, א' (1971). תולדות עין-חרוד: ספר א' - המעיין. עין חרוד איחוד.
- יצקר, ש' (1944). מתוך היריעה. בתוך מ' פוזנסקי ומ' שחורי (עורכים), חברות בקיבוץ (עמ' 48-58). הקיבוץ המאוחד.
- ישפה, ב' (1931, 14 בפברואר). פרוטוקול האספה הכללית. ארכיון קיבוץ עין חרוד מאוחד - פרוטוקולים.
- כצנלסון-שזר, ר' (1980). מסבות: למועדים, לחגי טבע ועבודה, לימי תנועה וזכרון. בתוך שושנה המורה (צ'נסטוחובסקי): שלשים למותה (עמ' 30). ארכיון קיבוץ עין חרוד מאוחד - תיקים אישיים. (הרשימה המקורית פורסמה בשנת 1946)
- כרמי, ע' (1934). מחיינו. תוספת מבפנים, (2), 40-44.
- כרמי, ע' (1976). עבריה כרמי: שלשים למותה. ארכיון קיבוץ עין חרוד מאוחד - תיקים אישיים.
- לביא, ש' (1947). מגילתי בעין-חרוד: רעיונות, זכרונות ומעשים. עם עובד.
- ליפשיץ ביבר, פ' (1971). פייגה ליפשיץ ביבר: לזכרה. ארכיון קיבוץ עין חרוד מאוחד - תיקים אישיים.
- למדן, א' (2004). משתיקה לזעקה לדיבור: שלושה דורות של אימהות בקיבוץ. יד טבנקין.
- לממן, ב' (1993). למלאך ההיסטוריה יש מין: היסטוריה של נשים, היסטוריה ופוליטיקה 1880-1993. זמנים, 46-47, 18-33.
- מלץ, ד' (1945). מעגלות: סיפור. עם עובד.
- מרגלית-שטרן, ב' (2006). גאולה בכבלים: תנועת הפועלות הארץ-ישראלית 1920-1939. יד יצחק בן-צבי.
- ניר, ה' (1984). הקיבוץ והחברה: הקיבוץ המאוחד 1923-1933. יד יצחק בן-צבי.
- ניר, ה' (2010). ראשית הקיבוץ: שני העשורים הראשונים. בתוך א' חלמיש וצ' צמרת (עורכים), הקיבוץ: מאה השנים הראשונות (עמ' 11-24). יד טבנקין, יד יצחק בן-צבי ויד יערי.

- סיטון, ש' (1998). חינוך ברוח המולדת: התכנית החינוכית של מועצת המורים למען הקק"ל (1925-1953). דור לדור, יד.
- סיני, ס' (2013). השומרות שלא שמרו: נשים ומגדר ב"השומר" ובקיבוצו כפר גלעדי, 1907-1939. יד טבנקין והקיבוץ המאוחד.
- פוגל-ביז'אווי, ס' (1991). אמהות ומהפכה: המקרה של נשים בקיבוץ (1910-1948). שורשים, ו, 143-162.
- פוגל-ביז'אווי, ס' (2009). קיבוץ ומגדר: האתגר הניאו-ליברלי. בתוך ס' פוגל-ביז'אווי (עורכת), באות משתיקה: נשים, קיבוץ ושינוי חברתי (עמ' 7-25). הקיבוץ המאוחד ויד טבנקין.
- פורת, ר' (1977). החינוך בקבוצות ובקיבוצים: עליה שניה-רביעית. הקיבוץ המאוחד.
- פורת, ר' (1987). היחיד והיחד: תולדות בית הספר הקיבוצי. יד טבנקין והקיבוץ המאוחד.
- פרידמן בן-שלום, א' (2008). סטפה וילצ'ינסקה המחנכת. דור לדור, לג, 193-204.
- צור, מ', זבולון, ת' ופורת, ח' (עורכים) (1981). כאן על פני אדמה. הקיבוץ המאוחד וספרית פועלים.
- צ'נסטוחובסקי, ש' (1936). בכתה א בעין-חרוד. מבפנים, ג(ג), 91.
- צ'נסטוחובסקי, ש' (1940). שיחות על כיתות ההמשך. צרור מכתבים לשאלות החינוך המשותף, א(ג), 53.
- צ'נסטוחובסקי, ש' (1944). על ילדינו. מבפנים, יא(ד), 556.
- צ'נסטוחובסקי, ש' (1945). מסבות: למועדים, לחגי טבע ועבודה, לימי תנועה וזכרון. הקיבוץ המאוחד.
- צ'נסטוחובסקי, ש' (1949). כיתה מצורפת. צרור מכתבים לשאלות החינוך המשותף, ג(ב), 208.
- צ'נסטוחובסקי, ש' (1980). שושנה המורה (צ'נסטוחובסקי): שלשים למותה. ארכיון קיבוץ עין חרוד מאוחד - תיקים אישיים. (הרשימה המקורית פורסמה בשנת 1944)
- קויפמן, ת' (2008). נשים וזיכרון - סטפה וילצ'ינסקה. דור לדור, לג, 205-220.
- קמינסקי, ת' (2012). נשות עין-חרוד כמעצבות חברה מחדשת ומשתנה, 1921-1948. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בר-אילן.
- קמינסקי, ת' (2019). בדרכן: נשות עין חרוד, 1921-1948. יד טבנקין ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- קריץ, מ' (2003). גורמים בהתהוותו של החינוך המשותף בהתלכדותם. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", האוניברסיטה העברית בירושלים.
- רבינוביץ, א' (1935א). הילד והטבע. מבפנים, ג(ג), 52.
- רבינוביץ, א' (1935ב). מיומנה של גננת. מבפנים, ב(ו), 122-124.
- רובינה, ר' (1928). הגן הגדול. מבפנים, לו, 218-221.
- רזנברג-פרידמן, ל' (2005). מהפכניות בעל כורחן: נשים ומגדר בציונות הדתית בתקופת היישוב. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- רייכנשטיין, ש' (1943). ראשית: סיפור. עם עובד ומשק עין חרוד.
- שביט, ז' (עורכת) (1998). בנייתה של תרבות עברית. האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ומוסד ביאליק.
- שביט, י' (1980). תרבות עברית ותרבות בעברית. קתדרה, 16, 190-193.
- שום, מ' (1976). נטלקה טבנקין ז"ל: שלושים למותה. יומן עין חרוד, 1421.
- שחם-קורן, צ' (2018). חסד נעורים. יד טבנקין ויד יצחק בן-צבי.

- שטורמן, ע' (1944). שנים בארץ. בתוך מ' פוזנסקי ומ' שחורי (עורכים), *חברות בקיבוץ* (עמ' 4-24). הקיבוץ המאוחד.
- שילה, מ' (2003). 'המצאת מסורת' - גירסה ארצישראלית. *קתדרה*, 110, 159-166.
- שילה, מ' (2007). *אתגר המיגדר: נשים בעליות הראשונות*. הקיבוץ המאוחד.
- שילה, מ' (2013). נשים, מגדר ותולדות היישוב היהודי בארץ: הישגים ויעדים. *קתדרה*, 150, 121-154.
- שילה, מ' (2020). *נשים בונות אומה: הפרופסיונליות העבריות 1918-1948*. כרמל.
- שילה, מ' וכ"ץ, ג' (2011). מבוא: חברה כמעצבת מגדר ומגדר כמעצב חברה. בתוך מ' שילה וג' כ"ץ (עורכים), *מגדר בישראל: מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה* (עמ' 1-17). מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- שנר, ט' (2008). ביקורי יאנוש קורצ'אק בארץ ישראל בשנים 1934 ו-1936. *דור לדור*, לג, 39-64.
- שפירא, א' (2003). *יהודים חדשים יהודים ישנים* (הדפסה רביעית). עם עובד.
- שפרן, א' (1996). *רפרטואר של שירים לילדים בישובים בעמק יזרעאל בין שנות העשרים והארבעים: השתקפות של מגמות אידיאולוגיות מנוגדות*. חיבור לשם קבלת התואר "מוסמך", אוניברסיטת תל-אביב.
- שרת, ר' (1988). *קומה אחא: דרך רבקה שטורמן במחול*. הקיבוץ המאוחד.
- Palgi, M. (2003). Gender equality in the kibbutz: From ideology to reality. In K. Misra & M. S. Rich (Eds.), *Jewish feminism in Israel: Some contemporary perspectives* (pp. 76-95). Brandeis University Press.
- Wallach Scott, J. (1987). Women's history and the rewriting of history. In C. Farnham (Ed.), *The impact of feminist research in the academy* (pp. 34-50). Indiana University Press.